

Het verdwenen bisschoppelijk kasteel Stoutenburg bij Amersfoort (1259-1543) (vervolg)

DOOR

HANS L. JANSSEN

II. Bouwgeschiedenis

I. HET TERREIN

Het is mogelijk met een zeer grote mate van waarschijnlijkheid de ligging van het middeleeuwse kasteel Stoutenburg vast te stellen. Nadat dit middeleeuwse kasteel in de 16e eeuw was afgebroken, is in de 18e eeuw door latere eigenaren op het terrein een landhuis gebouwd (afb. 4) dat op zijn beurt in de jaren 1862-1865 plaats moest maken voor een nieuw landhuis naar het ontwerp van de architect H.J. van den Brink. Bij de bouw van dit tweede landhuis werden restanten van een ouder gebouw aangetroffen: fundamenten van ijzeroerblokken en omgeworpen muurbrokken tot 1.50 m dik.⁷⁵ Vooral gezien de dikte van deze muurfragmenten mogen we aannemen dat het hier ging om restanten van het middeleeuwse kasteel. Dit betekent dus dat het middeleeuwse kasteel ongeveer op dezelfde plaats heeft gelegen als het tweede landhuis uit 1862-1865. De ligging van dit landhuis valt met behulp van de kadastrale kaart, gedateerd 30 juli 1865, eenvoudig vast te stellen. Het landhuis draagt hier het nummer 453; het achter en half bezijden het landhuis gelegen water, dat waarschijnlijk een restant is van de middeleeuwse gracht, draagt het nummer 452 (zie afb. 5). Ook dit landhuis is kort hierna afgebroken en in 1888 vervangen door een derde landhuis op een andere plaats, enige honderden meters naar het westen, waar het zich nog steeds bevindt. Het halfronde grachtfragment bleef echter intact, ook toen in 1956 een weg over het kasteelterrein werd aangelegd.

De ligging van het kasteelterrein staat dus wel vast. In de huidige situatie (afb. 6) bevindt het zich aan de rechterkant van de Stoutenburgerlaan, gaande van Leusden of Amersfoort richting Hoevelaken, precies in de bocht waar de weg naar het noorden afbuigt (Kaartblad 32W. Coördinaten: $\frac{159.95}{463.00}$). Het grachtfragment is duidelijk zichtbaar als een schilderachtig watertje, geflankeerd door enkele bomen (afb. 7).

Als we aannemen, dat het hierboven beschreven terrein de hoofdburcht van het middeleeuwse kasteel betreft, is daarmee nog niets gezegd over de ligging van de voorburch. Hiernaar kunnen we dan ook slechts gissen.

Bij de bestudering van de terreinsituatie moeten we wel bedenken, dat deze ten opzichte van de 16e-eeuwse toe-

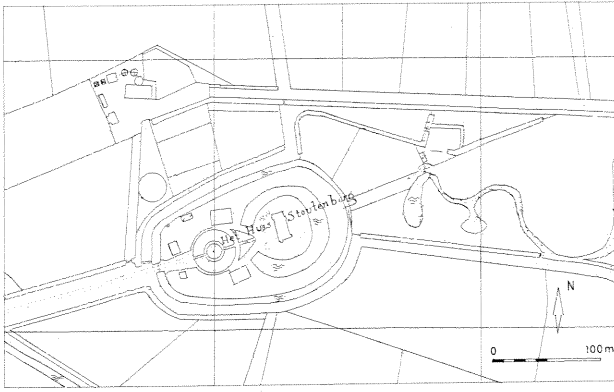
stand door latere bebouwing en verfraaiing van het landschap grondig gewijzigd kan zijn. Zo was het 18e-eeuwse landhuis, dat kort vóór 1862 is afgebroken⁷⁶, omringd door waterpartijen en een siertuin (zie afb. 4), waarvan het nog bestaande halfronde grachtfragment een overblijfsel is. Toch is het wel waarschijnlijk dat de gracht rond het 18e-eeuwse landhuis op zijn beurt een overblijfsel is van de middeleeuwse gracht, die later in het geheel van de tuinaanleg is opgenomen.

Het kasteelterrein is (nog) niet geclassificeerd als een archeologisch monument. De vraag of een eventueel archeologisch onderzoek zinvol zou zijn, is moeilijk te beantwoorden. In 1956 is een archeologisch onderzoek ingesteld naar de wanden van het wegcunet van dat gedeelte van de Stoutenburgerlaan, dat dwars over het oude kasteelterrein loopt. Het resultaat was mager: een dwarsdoorsnede van een gracht en verder veel puingaten en grondverstoringen, maar geen duidelijke muursporen van het middeleeuwse kasteel⁷⁷ (afb. 8). Wanneer we dit resultaat vergelijken met de ligging van deze weg op de kadastrale kaart, dan lijkt het niet uitgesloten dat de nieuwe weg, door tijdig naar het noorden af te slaan, juist langs het middeleeuwse kasteel loopt.⁷⁸ Afgezien van deze mogelijkheid is het natuurlijk de vraag in hoeverre de latere bebouwing van het terrein de fundamenten van het middeleeuwse kasteel, die in de 16e eeuw toch al zover mogelijk zijn uitgebroken, intact heeft gelaten. Toch lijkt, wanneer de mogelijkheid zich voordoet, een nader onderzoek gewenst.

2. AFBEELDINGEN

We beschikken niet over betrouwbare afbeeldingen van het middeleeuwse kasteel. Wel weten wij vrij nauwkeurig hoe het 18e-eeuwse landhuis⁷⁹ en zijn van 1862-1865 gebouwde opvolger⁸⁰ er hebben uitgezien.

Een probleem vormt de anonieme en ongedateerde, maar misschien nog uit de 17e eeuw daterende tekening, waaronder, mogelijk in een 17e-eeuwse hand, staat geschreven 'Stoutenburg in Eemlant' (zie afb. 2, p. 123).⁸¹ Het afgebeelde bouwwerk, een vierkante toren, een aansluitend fragment van een gekanteelde ringmuur en enkele los gegroepede gebouwtjes, maakt geen erg betrouwbare indruk, terwijl de tekentrant verdacht veel doet denken aan de berucht onbetrouwbare tekenaar

Afb. 4. Naar het kadastraal minuutplan Stoutenburg. Sectie A 2, 1832. Tek. J.-E. Dilz.

Stellingwerf. Als de tekening inderdaad het kasteel Stoutenburg afbeeldt, dan gaat het misschien om enkele restanten van de voorburcht. Zolang het niet mogelijk is deze tekening te controleren of op betrouwbare bronnen terug te voeren, is het beter er niet te veel aandacht aan te schenken. Het is duidelijk dat we voor het uiterlijk van het middeleeuwse kasteel Stoutenburg volledig aangewezen zijn op de geschreven bronnen.

3. GESCHREVEN BRONNEN

Helaas zijn ook de geschreven bronnen niet erg scheutig met informatie over het uiterlijk van het kasteel. Toch is het mogelijk een globale indruk te krijgen (zie tabel 1). De voornaamste bronnen zijn hiervoor de door Muller uitgegeven rekeningen van Arnoud van Ysselsteyn, schout van Amersfoort en kastelein van Stoutenburg, met onderbrekingen lopend over de jaren 1328-1336⁸², een herstelrekening uit 1408-1409⁸³ en fragmenten uit de rentmeestersrekeningen over 1377-1378, 1378-1379 en 1428-1429.⁸⁴

Hoofdburcht

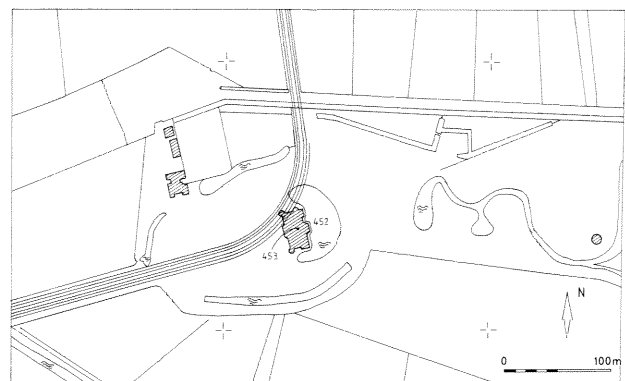
De sleutel tot de hoofdvorm van het kasteel is gelegen in de volgende post uit de rekening over 1328-1329: 'Item van kalke, van stene ende van goeten, daer men de boeghen ende die muren mede makede after die zale, die te vallen waren, 7 l. 8 s'.⁸⁵ Er zijn globaal twee interpretaties van deze passage mogelijk. De eerste is dat men kalk, steen en (in deze context waarschijnlijk hardstenen) goeten aanschaft om de achtermuur van de zaal te repareren. In dit geval lijken we te doen te hebben met een waarschijnlijk rechthoekig zaalgebouw met een uitgekraagde weergang, terugliggend dak en een loopgoot. Misschien was de weergang door de vorst ingevroren en dreigde ze af te vallen. Hoe dit zaalgebouw in de plattegrond van de hoofdburcht was opgenomen, blijkt niet. Het is denkbaar dat dit zaalgebouw met zijn uitgekraagde weergang vrijstond binnen een ommuring, maar het kan ook in een flank van de ommuring opgenomen zijn geweest.

De tweede mogelijke interpretatie van de hierboven geciteerde passage is dat het gaat om de reparatie van de ommuring, bestaande uit een weergang op bogen, waarbij 'after die zale' alleen als een globale plaatsbepaling dient. De slechte toestand, waarin (minstens één van) de muren van het zaalgebouw in 1333-1334 blijkt te verkeren (zie hierna), maakt het als geheel echter waarschijnlijker dat de eerste interpretatie de juiste is, waarbij tevens een lichte voorkeur bestaat voor een zaalgebouw, opgenomen in de flank van de ommuring boven een vrijstaand zaalgebouw binnen een ommuring.

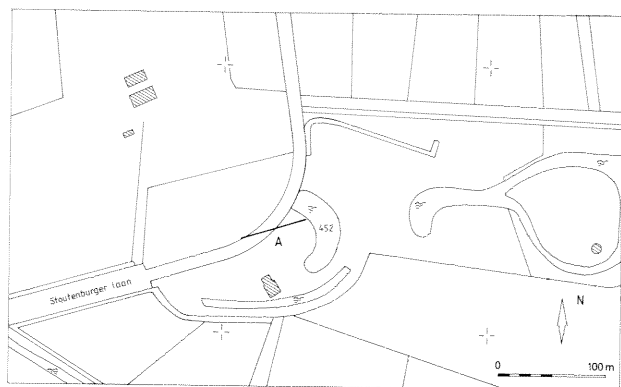
Vóór de zaal bevindt zich in 1377-1378 een bestrate binnenplaats, waarin zich een vrijstaande waterput bevond.⁸⁶ In 1333-1334 werd een houten 'loeyven an die groete zale' aangelegd. Waarschijnlijk gaat het hier om een houten luifel boven de ingang aan de binnenplaats. Misschien lag deze ingang en daarmee de zaal op gelijke hoogte met de binnenplaats. Waarschijnlijker is echter dat, zoals bij kastelen algemeen gebruikelijk was, de zaal hoger lag dan het niveau van de binnenplaats en via een buitentrapp bereikbaar was. In dit laatste geval zal de luifel een soort overdekt bordes hebben gevormd. De totale constructiekosten aan hout en werkloon bedroegen 9 pond en 1 schelling.⁸⁷

Een wat raadselachtige voorziening, die in 1331-1332 aan de zaal wordt getroffen, is het aanleggen van 'eenre baerfreyde boven an die zaele', in het volgende jaar gevolgd door 'tveen barfareyden die uutghesteken ziin'. De kosten van deze 'baerfreyden', respectievelijk 4 pond en 9 pond, 5 schellingen wijzen op drie, vrijwel identieke constructies. Op grond hiervan en op grond van het feit dat deze constructies 'uutghesteken' zijn, lijkt een verklaring als arkeltoentjes de voorkeur te verdienen.⁸⁸ Ook deze post wekt wederom de indruk dat met 'zaele' het gehele zaalgebouw bedoeld is en niet alleen de zaal als centraal vertrek van een gebouw.

In 1333-1334 werd een zeer ingrijpende reparatie aan het

Afb. 5. Kaart op basis van de kadastrale hulpkaart, Stoutenburg, Sectie A, 10 juli 1865, waarover de huidige Stoutenburglaan is geprojecteerd. Tek. J.-E. Dilz.

Afb. 6. Huidige (= 1974) kadastrale situatie Stoutenburg, Sectie A. Op de kaart is de meest waarschijnlijke ligging van het profiel A van afb. 6 geprojecteerd. Tek. J.-E. Dilz.

grote zaalgebouw verricht: 'Int eerste van dier tymmeringhe van dier groeter zael ende die mure, daer zi op staet, te verbeteren ende te helpen, dat si niet en vel, van 33500 steens, elc dusent om 12 s. dat beloepet 18 l. 18 s.' De methode die werd toegepast om dit gevaar te bezwieren, blijkt uit een andere post: 'Item van herden stene, daer men die piilre mede in die mure sloet 3 l. 9 s.' Kennelijk gaat het hier om zware steunberen met een brede voeting ('piilres') die met hardsteen in de muur verankerd werden. De gehele muur werd in de steigers gezet en twee metselaars, geholpen door twee opperlieden, hadden er 34 dagen werk aan. De totale kosten van deze operatie bedroegen het aanzienlijke bedrag van ruim 71 pond.⁸⁹

De zaal was waarschijnlijk onderkelderd. Of de kelder, die in 1331-1332 werd gerepareerd omdat hij op instorten stond⁹⁰, en de kelder waar in 1377-1378 een muurtje werd gemetseld⁹¹, in enige relatie tot elkaar of tot de zaal staan, valt zonder verdere gegevens moeilijk uit te maken. Op de vraag of en zo ja hoeveel verdiepingen zich boven de zaal hebben bevonden, valt bij gebrek aan enig gegeven evenmin een zinnig antwoord te geven.

Of er zich behalve de zaal nog andere gebouwen op de hoofdburcht hebben bevonden, is niet bekend. Het lijkt waarschijnlijk dat de 'steenhuse', die in 1330-1331 en het 'oversten huus', dat in 1333-1334 wordt vermeld⁹², vrijstaande gebouwen waren, maar we hebben natuurlijk geen enkele zekerheid dat deze gebouwen zich op de hoofdburcht en niet op de voorburcht bevonden. Dit laatste lijkt zelfs iets waarschijnlijker.

Een aantal vertrekken kunnen met een vrij grote mate van zekerheid op de hoofdburcht geplaatst worden, waarschijnlijk in of verbonden met het zaalgebouw. Tot deze categorie behoort in de eerste plaats de keuken, die pas in 1377-1378 voor de eerste maal wordt vermeld, nogmaals in 1408-1409⁹³, wat natuurlijk niet wil zeggen dat Arnoud van Ysselsteyn het in zijn tijd (1325-1340) zonder keuken gedaan zal hebben. Van de woonvertrekken lijkt het belangrijkste de kamer van de bisschop,

'mins heren camer'. Dit vertrek wordt vermeld in de rekening over 1333-1334 in een overigens ook om andere redenen intrigerende post: 'Item dien Minrebroederen, doe die joncfrouwen in mins heren camer waren 1 l.'⁹⁴ In de rekening over 1377-1378 worden nog vermeld 'Herren Mottoen . . . sijn camer' en de 'Moeder camer'.⁹⁵ In de rekening over 1408-1409 wordt nog melding gemaakt van de 'tieghelen-cameren', die zijn naam waarschijnlijk ontleende aan de dakbedekking van vlakke tegels, en de waarschijnlijk kort daarvoor gebouwde 'nye camer'.⁹⁶ Van de dakconstructie komen we niet meer te weten dan dat in 1428-1429 de dakspanten vernieuwd werden, ' . . . alsoe die spanne op den huse aldaer verrot waren'.⁹⁷ De dakbedekking, zeker van het zaalgebouw, zal waarschijnlijk van leien geweest zijn, al delen de rekeningen hierover niets concreets mee. Het 'oversten huus' was in elk geval wel met leien gedekt; de 'tieghelen camer' met vlakke daktegels, waarvan in 1408-1409 500 stuks werden aangeschaft. De 'steenhuse' had in 1330-1331 waarschijnlijk eveneens een dakbedekking van tegels.⁹⁸ Glas-in-lood vensters worden reeds vermeld in de oudste rekeningen van Arnoud van Ysselsteyn (1330-1333).⁹⁹ Samenvattend kan worden gesteld, dat de bewaard gebleven rekeningen geen zekerheid geven dat er zich op de hoofdburcht nog andere gebouwen dan de zaal bevonden hebben. Met alle voorbehoud, waartoe de schaarste aan bronnen ons dwingt, zouden we hier uit kunnen besluiten dat de hoofdvorm van het kasteel gevormd werd door een rechthoekig zaalhuis met uitgekraagde weergang, waarvoor een open binnenplaats met een put lag. Misschien sloot zich aan het zaalhuis een eenvoudige weergang op bogen aan. Een dergelijke eenvoudige kasteelvorm was zeker niet zeldzaam in de 13e en eerste helft van de 14e eeuw. Voorbeelden zijn het kasteel Valckestein in Poortugaal en de oudste fase van de Doornenburg.¹⁰⁰ Deze indruk, dat het kasteel vooral bestaan heeft uit een het gehele complex dominerend zaalhuis, is in overeenstemming met de verpachtingsakte van 1457, waarbij het 'principael huese' nadrukkelijk uitgezonderd werd van het kasteel in zijn geheel.¹⁰¹

Voorburcht en dienstgebouwen

Reeds in de oudst bekende rekening van de schout van Eemland over 1328-1329 worden werkzaamheden in de voorburcht vermeld. Rond de voorburcht wordt de gracht uitgegraven en een beschoeiing aangelegd, bevestigd aan stevige eikenhouten posten. Verder wordt een slagboom vervaardigd.¹⁰²

Slechts van één gebouw wordt vermeld dat het op de voorburcht heeft gestaan, namelijk de 'huzynghe . . . int voerborcht', waaraan in 1333-1334 kleine reparaties worden verricht.¹⁰³ We mogen echter aannemen dat de in 1328-1329 vermelde turfshuur en rosmolen ook op of in de buurt van de voorborcht gezocht moeten worden.¹⁰⁴

Afb. 7. Stoutenburg. Huidige situatie. Gezicht op het halfronde grachtfragment, uit het noorden. Foto ROB april 1964; Foto nr. KB 562-26A.

Ditzelfde geldt voor de bottelarij, die voor het eerst vermeld wordt in de rekening over 1377-1378, toen er ook een grote brouwketel van Ter Eem naar Stoutenburg werd overgebracht, die echter bij aankomst zo groot bleek dat hij niet door de poort kon. De kuip moest onderdeel voor onderdeel gesloopt worden en eenmaal binnen weer opnieuw in elkaar gezet worden. In 1408-1409 werd de oude dakbedekking van de bottelarij, bestaande uit lood en leien, gesloopt.¹⁰⁵ Er werd op Stoutenburg niet alleen bier gebrouwen voor eigen gebruik. Geregeld werd bier uit Stoutenburg naar andere huizen van de bisschop gebracht.¹⁰⁶

Bruggen, poorten en grachten

In de oudste rekeningen worden twee bruggen vermeld. In 1330-1331 is sprake van werkzaamheden aan de 'overster brugghe', in 1331-1332 aan de 'nederster brugge'. Waarschijnlijk gaat het hier om de brug van de hoofdburcht (overster brugge) naar de voorburcht en van de voorburcht naar buiten. De hoogte van het bedrag wijst in beide gevallen op een nieuwe brug en niet op een herstel. De vrijwel gelijke kosten, respectievelijk 42 pond en 41 pond 10 schellingen, en de vrijwel identieke formuleringen wijzen op een gelijke constructie.¹⁰⁷

In de rekening over 1334-1336 bevindt zich een post, waarin sprake is van de aanschaf van stenen, kalk en hout om 'onder die brugghe mede te muren'. Waarschijnlijk moeten we dit opvatten als het voorzien van het bruggehoofd van een stenen fundament.¹⁰⁸ Om welke brug het hier gaat, valt niet te zeggen.

De poort wordt voor het eerst genoemd in de rekening

over 1408-1409. Het gaat hier waarschijnlijk om een uitgebreid herstel. De poort werd 'mede onderghescoert' door 3 eiken balken en van 24 'ghesneden schorplanken' werd een onderscot of ghemaect . . . opter poert'. Er werden 2 ijzeren muurankers, respectievelijk 100 en 80 pond wegend, aan de poort verwerkt en twee knapen werkten 8 dagen aan de reparatie van het dak. Tevens werd het brugdek vernieuwd.¹⁰⁹

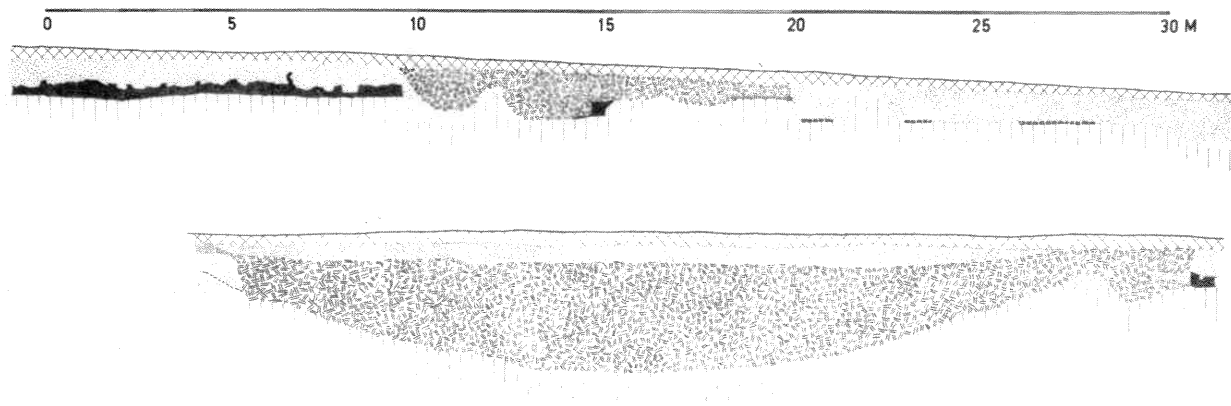
Van de grachten is vrijwel niets bekend. We hebben gezien dat in 1328-1329 de gracht rond de voorburcht werd uitgediept. In het algemeen zullen de grachten redelijk schoon zijn gehouden. Het verzamelen van in de gracht gevallen baksteen was hierbij een belangrijk argument. In 1408-1409 waren drie man ieder 22 dagen bezig met het leeghozen van de gracht en het verzamelen en schoonmaken van de steen.¹¹⁰

4. SAMENVATTING

Van alle grote bisschoppelijke kastelen is van het kasteel Stoutenburg het minst bekend van het uiterlijk en de bouwgeschiedenis. De rekeningen leveren hoofdzakelijk enkele, soms moeilijk te interpreteren details, maar weinig hoofdlijnen. Toch zijn enkele hoofdconclusies wel te trekken.

We weten dat het kasteel kort voor 1260 gebouwd is en na de overdracht aan de bisschop door deze vóór 1317 is verbouwd. Over het uiterlijk van het kasteel in deze tijd bovengronds weten we niets, maar wel kunnen we vermoeden dat de fundamenten opgebouwd waren van ijzeroersteen en ongeveer 1.50 m dik waren. In de jaren dat het kasteel de ambtszetel was van de schout van Eemland (1325-1340), krijgen we een vage indruk van het kasteel. Een formidabele sterkte schijnt het niet geweest te zijn. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat nergens een toren wordt vermeld. De hoofdburcht bestond waarschijnlijk uit een onderkelderde zaal met een verdieping die mogelijk in enkele kamers onderverdeeld was. Misschien bevonden zich nog enkele aanbouwtjes aan het hoofdgebouw waarin bijvoorbeeld de keuken ondergebracht kan zijn. Vóór het hoofdgebouw strekte zich in ieder geval een open binnenplaats uit, waarop men een vrijstaande waterput aangelegd had. Misschien was het binnenplein ommuurd met een weergang op bogen, waarin mogelijk een poortgebouw en een brug naar de voorburcht was opgenomen. Hier lagen waarschijnlijk de dienstgebouwen, zoals de turfschuur, de rosmolen en de bottelarij. De vensters waren van glas, de daken met leien en daktegels gedekt, terwijl in elk geval een gedeelte van de dienstgebouwen in het begin van de 15e eeuw nog met stro gedekt was.¹¹¹

Of het kasteel hierna nog ingrijpend is verbouwd, valt aan de hand van de geschreven bronnen niet meer vast te stellen. Wel is het zeker, dat er later nog bouwactiviteiten hebben plaatsgevonden. Volgens de Vermeerderde Beka heeft bisschop Floris van Wevelinkhoven (1378-

Afb. 8. Opgraving ROB, 1956. Noordwal oost-west profiel. Het onderste gedeelte (met de gracht) sluit linksboven aan. Archief ROB.

1393) het kasteel laten versterken.¹¹² Dat Frederik van Blankenheim (1393-1423) het kasteel heeft laten verbouwen, is zonder meer een feit. Op 15 december 1404 verklaarde de bisschop namelijk aan Dirc Borre van Amerongen, maarschalk van Eemland, schuldig te zijn ruim 1303 oude schilden, waarvoor Dirc in opdracht van de bisschop onder andere de kastelen Stoutenburg en Ter Eem had laten versterken. Uit de rekening over 1408-1409 blijkt dat de kastelein van Stoutenburg, Herman van Steenre, 38000 steen en 280 mud kalk liet aanschaffen, die door 3 metselaars in 152 mandagen werd verwerkt. Het blijkt echter niet aan welk deel van het gebouw deze activiteiten plaatsvonden. In 1419 is de bisschop nog een bedrag van ruim 1276 gulden schuldig aan dezelfde Herman van Steenre wegens 'tymmeringhe' aan het kasteel.¹¹³

Later in de 15e eeuw verminderde de belangstelling van de bisschoppen voor het kasteel en vanaf de verpachting in 1457 was het de pachter toegestaan voor eigen kosten aan het huis te verbouwen. We mogen aannemen dat in deze periode geen ingrijpende verbouwingen meer hebben plaatsgevonden. In 1495 heeft het kasteel ten minste zware brandschade opgelopen, waarna in 1542-1543 de afbraak volgde. Het is duidelijk, dat meer nog dan bij de andere grote bisschoppelijke kastelen, de resultaten van een opgraving nodig zouden zijn om enig dieper inzicht in de bouwgeschiedenis te krijgen.

NAWOORD

Het artikel maakt deel uit van een door mij verrichte studie naar de kastelen van de bisschop van Utrecht in de periode ca 1050-1528 in het Neder- en Oversticht. Als bisschoppelijke kastelen zijn beschouwd alle dertig kastelen, die door de bisschop zelf zijn gebouwd of gedurende kortere of langere tijd door hem of zijn ambtenaren zijn beheerd (afb. 1). De studie bestaat uit

1. een aantal algemene hoofdstukken, waarin een analyse wordt gegeven van de verschillende functies (militair-politiek; juridisch-bestuurlijk; economisch; residentieel,

etc.), die deze kastelen voor de bisschop vervulden;

2. Een gedetailleerde analyse van de geschiedenis en bouwgeschiedenis van elk van de dertig kastelen afzonderlijk volgens een gestandaardiseerde opzet.

Het (archieff)onderzoek voor deze omvangrijke studie is grotendeels in de periode 1971-1973 verricht, maar de publicatie van de resultaten is, naast een volledige dagtaak, een werk van zeer lange adem. Tot nu toe zijn de volgende publicaties verschenen:

Janssen, H. L., The castles of the bishop of Utrecht and their function in the political and administrative development of the bishopric, in: *Château Gaillard VIII* (Actes du colloque international tenu à Bad Münster-eifel, 30 août-4 septembre 1976), Caen 1977, 135-157.

Janssen, H. L., De fortificaties van Ter Eem 1528-1553 en het ontwerp van Rombout Keldermans, in: T. J. Hoekstra, H. L. Janssen & I. W. L. Moerman (eds.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*. Festschrift J. G. N. Renaud, Zutphen 1981, 302-318.

Janssen, H. L. & A. D. Verlinde, *Holten, het bisschoppelijke kasteel de Waardenborg*, Bussum-Amersfoort 1977 (Archeologische monumenten in Nederland 6).

Het ligt in de bedoeling in *Castellogica* enige specifieke onderdelen van deze studie als artikelen te publiceren. Het betreft vooral de monografieën over de afzonderlijke kastelen, die primair tot doel hebben de uiterst verspreide gegevens over de geschiedenis en bouwgeschiedenis van elk kasteel afzonderlijk volgens een gestandaardiseerde opzet te inventariseren. De studie over Stoutenburg is hiervan een voorbeeld. Ze is in november 1973 voltooid en wordt hier, op enige technische aanpassingen van het notenapparaat na, vrijwel ongewijzigd gepubliceerd. Na 1973 gepubliceerde literatuur is niet meer verwerkt. Dit betekent bijv. dat voor de Kroniekttekst van de 'Vermeerderde Beka' de editie van Matthaëus uit 1738 is gebruikt en niet de moderne van H. Bruch uit 1982. Inhoudelijk heeft dit verder geen consequenties.

Utrecht, maart 1990.

Noten

- ⁷⁵ van den Brink 1866, 1. Een exemplaar van dit zeldzame werk bevindt zich in RAU, Topografische Atlas, Inv.nr. 1867. Blijkens de antiquariaatscatalogus nr. 1111 (1973) van de firma Gijbers & Van Loon te Arnhem heeft er ook een luxe-uitgave bestaan, uitgegeven te Driebergen in 1864.
- ⁷⁶ van de Aa 1839-1851, X, 764 vermeldt het huis nog; volgens de kadastrale hulpkaart, Stoutenburg, Sectie A, nr. 2 (1862) was het kasteel in dit laatste jaar reeds afgebroken.
- ⁷⁷ Zie het Nieuwsbulletin KNOB, 6e jrg., nr. 9 (1956), kol. 82. De opgravingstekeningen bevinden zich in het archief van de ROB te Amersfoort.
- ⁷⁸ De opgraving stond onder de wetenschappelijke leiding van Dr. J. G. N. Renaud (ROB).
- ⁷⁹ RAU, Topografische Atlas, Inv.nr. 1866, tekening in O.I.-inkt naar C. Pronk door L. P. Serrurier (1729); Koninklijk Huisarchief, L. 12117, Atlas Munnicks van Cleeff, nr. 807, anonieme kleurentekening (ca. 1780). De twee tekeningen door J. Bosch naar C. Pronk (ca. 1730) die in het RAU, Topografische Atlas, Inv.nr. 1866-1 ook als afbeeldingen van het 18e-eeuwse huis Stoutenburg te boek staan, slaan duidelijk op een ander gebouw.
- ⁸⁰ RAU, Topografische Atlas, Inv.nr. 1866-2. Zie ook noot 75. Een foto van het landhuis (uit particulier bezit) is afgedrukt in 'De Kever', personeelsblad Pon's automobielhandel N.V., 6e jrg. (dec. 1971), 16. Een exemplaar van dit blad bevindt zich in het archief van de ROB, Amersfoort.
- ⁸¹ Museum Flehite, Amersfoort, Collectie Brouërius van Nidek. Zie ook RAU, Topografische Atlas, Inv.nr. 1864 en 1865.
- ⁸² Muller (ed.) 1889-1891, I, 466-508.
- ⁸³ Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 43-48.
- ⁸⁴ De rekening over 1377-1378 is uitgegeven door Vermeulen (ed.) 1853, 252-464; de rekening over 1378-1379 door Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 3-230; de rekening over 1428-1429 Ibidem 318-345.
- ⁸⁵ Muller (ed.) 1889-1891, I, 471.
- ⁸⁶ 'Item enen knecht, die der steen vter graft wanne ende den putte scoen maecte, ende die straet om den putte ende an den zael maecte IX daghe sdaeghs III pl. ende II pl. meer, maect II sch. V pl.': Vermeulen (ed.) 1853, 447.
- ⁸⁷ Muller (ed.) 1889-1891, I, 497.
- ⁸⁸ Ibidem, 483, 490. De verklaring van het Middelnederlands Woordenboek 'dak, schutdak' lijkt hier niet juist. Waarschijnlijk heeft het woord dezelfde betekenis als belfroot en berchvrede = (wacht)toeren. Een 'utgheestoken' baerfeyde is dan een uitgestoken torentje = arkeltorentje. Het feit dat het waarschijnlijk om identieke constructies gaat, bevestigt dit vermoeden.
- ⁸⁹ Ibidem, 496-497.
- ⁹⁰ Ibidem, 483: 'Item van enen kelre, die invallen woude ende dien mont daerof te vermaken 5 l. 10 s.' Misschien was het gewelf zwak. Met 'mont' wordt misschien het trapgat naar boven bedoeld.
- ⁹¹ Twee metselaars en een opperman 'metsten die muer inden kelre, den putte ende der moeder camer'. Als we aannemen, dat de in 1331-1332 vermelde kelder (noot 90) een zwak gewelf had, dan zou het begrijpelijk zijn, dat in 1377-1378 in dezelfde kelder een steunmuurtje werd gemetseld. Vermeulen (ed.) 1853, 448.
- ⁹² Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 497.
- ⁹³ Vermeulen (ed.) 1853, 449; Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 48.
- ⁹⁴ Muller (ed.) 1889-1891, I, 491.
- ⁹⁵ Vermeulen (ed.) 1853, 448, 450. Mottoen was de 'hoefmeyster': Ibidem, 455. Moeder was mogelijk het hoofd van de huishouding. Zie ook Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 222.
- ⁹⁶ Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 44, 48. Het is mogelijk dat de aanzienlijke metselactiviteiten (zie noot 113) en de grote hoeveelheid hout, die in deze rekening worden verantwoord en waarvan onder andere 3 vloeren ('soller') worden aangelegd, te maken hebben met de constructie van deze 'nye camer'. Een iets beter gefundeerde gok lijkt echter deze activiteiten in verband te brengen met de poort. Zie noot 109.
- ⁹⁷ Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 333.
- ⁹⁸ Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 497; Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 48. De in zeer algemene bewoordingen gestelde posten over onderhoudswerkzaamheden in de rekeningen over 1328-1336 vermelden geen posten over het onderhoud van de dakbedekking, al heeft dit er ongetwijfeld wel toe behoord. Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 483, 490-491. In 1377-1378 werkte de leidekker met een knecht 29 dagen op het kasteel, maar er wordt niet vermeld waaraan: Vermeulen (ed.) 1853, 447-448. In 1408-1409 wordt er 5 dagen gewerkt door een leidekker met zijn knecht, terwijl 3 leidekkersknechts twee dagen besteden aan de 'tieghelen-camer': Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 45, 48.
- ⁹⁹ Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 483, 490. In 1408-1409 werd glas voor 3 nieuwe vensters, met een totale oppervlakte van 13 voet, en de bijbehorende 6 windjizers aangeschaft. Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 47.
- ¹⁰⁰ Voor de Doornenburg, zie de Beaufort en van de Berg 1968, 44-65 en de reconstructietekening van de eerste fase door W. J. Berghuis in van Heek JHzn. en van S(chilf)gaarde 1965, 2. Voor Valckestein zie Hoek 1962-1963, 471-490 en Hoek 1972, 218, 221.
- ¹⁰¹ De bisschop verpachtte '... onse hoes te Stoutenborch myt allen sijnen bouwynge'. De pachter beloofde hierbij '... die huesinge ende bouwynge [te] tymmeren ende in rake [te] houden als van node wesen sal ...', maar hij '... mach aen den principael huese tymmeren tot oirber shuess alse hem genoegen sall op sijnen cost ...'. RAU, BA, Inv.nr. 373, fol. 11 vso-12.
- ¹⁰² 'Item utghegheven van timmeringhen. Int eerst dat voerborch om te tunen ende die grafte te graven 4 l. Item van eyken posten, dien tuen an te vesten, ende van een drayboem te maken 5 l. 16 s.' Muller (ed.) 1889-1891, I, 471.
- ¹⁰³ Ibidem, 497.
- ¹⁰⁴ Ibidem, 472.
- ¹⁰⁵ Vermeulen (ed.) 1853, 449, 451; Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 48.
- ¹⁰⁶ Zie vooral de rekening over 1377-1378. Vermeulen (ed.) 1853, 280. Vergelijk ook de volgende post uit de rekening voor 1378-1379: 'Item tot Stoutenborch was weijtenmout ghemaect, dat en docht niet wael alleen te brouwen, dat vercoft ic, des was 5 mud 1 scepel min, dat mud 4 lb maect 12 sch. 8 pl.'. Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 28.
- ¹⁰⁷ Muller (ed.) 1889-1891, I, 477, 483.
- ¹⁰⁸ Ibidem, 504.
- ¹⁰⁹ Voor het onderschoren van de poort, Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 46-47; voor de ankers, Ibidem, 45, 47; voor de dakbedekking, Ibidem, 48; voor het brugdek, Ibidem, 46.
- ¹¹⁰ Ibidem, 43, 45. Zie ook noot 86.
- ¹¹¹ Ibidem, 45.
- ¹¹² Vermeerderde Beka: Matthaëus (ed.) 1738², III, 291.
- ¹¹³ Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 43-44; RAU, BA, Inv.nr. 371 (Officium Frederik van Blankenheim), 11, 21, 83.

Afkortingen

BA	Bisschoppelijk Archief
GAA	Gemeente-archief Amersfoort
GAU	Gemeente-archief Utrecht
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
OBU	Muller Fzn., S., A. C. Bouman, C. D. J. Brandt, F. Ketner (eds.), <i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> (5 dln), Utrecht 1920-1959.
RAU	Rijksarchief Utrecht
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VORG	Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

Uitgegeven bronnen

- Asch van Wijck, Jhr. A. M. C. van (ed.), *De oudste kameraarsrekening der stad Utrecht* (1380), *Codex Diplomaticus*, 2e serie, 2e dl, 1e afd. (Utrecht 1853), 77-158.
- Berkelbach van den Sprengel, J. W. (ed.), *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie nr. 66), Utrecht 1937.
- Bruch, H. (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* (Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 143), 's-Gravenhage 1973.
- Dotd van Flensburg, J. J. (ed.), *Archief van kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* (7 dln), Utrecht 1838-1848.
- Heeringa, K. (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573* (2 dln; Werken Historisch Genootschap 3e serie, nrs 50-51), Utrecht 1926-1932.
- Matthaeus, A. (ed.), *De nobilitate, de principibus, de ducibus etc.*, Franequerae 1698 (2) (1e editie Amstelodami 1686).
- Matthaeus, A. (ed.), *De iure gladii tractatus et de toparchis etc.*, Lugdunum Batavorum [= Leiden] 1689.
- Matthaeus, A. (ed.), *Veteris Aevi Analecta, seu vetera monumenta* (5 dln), Hagae-Comitum 1738 (2).
- Mieris, F. van (ed.), *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en beeren van Vriesland* (4 dln), Leyden 1753-1756.
- Muller Fzn, S. (ed.), *Catalogus episcoporum Ultrajectinorum, Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 11, 1888, 482-496.
- Muller Fzn, S. (ed.), *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336* (Werken van het Historisch Genootschap, nieuwe serie nrs 53-54; 2 dln), Utrecht 1889-1891.
- Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het kapittel van St. Pieter*, 's-Gravenhage 1891.
- Muller Fzn, S. (ed.), *Nog eenige stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten, Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 14, 1893, 227-266.
- Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het archief der stad Utrecht*, Utrecht 1896.
- Muller Fzn, S. (ed.), *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* (4 dln), Utrecht 1918-1920.
- Muller Fzn, S., A. C. Bouman, C. D. J. Brandt, F. Ketner (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln), Utrecht 1920-1959.
- Nijhoff, I. A. (ed.), *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* (6 dln), Arnhem 1830-1875.
- Vermeulen, J. P. (ed.), *De bisschoppelijke rekening van 1377-78, Codex Diplomaticus* 2e serie, 2e deel, 1e afd. (Utrecht 1853), 252-464.
- VORG (ed.), *Officiatorum referendissimi Frederici de Baden 1496-1516* (Werken VORG nr. 9), Deventer 1872.
- Water, J. van de (ed.), *Groot Placaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonnantien en Edicten der Edele Mogende Heeren Staten 's lands van Utrecht* (3 dln), Utrecht 1729.
- Beelaerts van Blokland, Jhr. M. A., 'Amersfortiana', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, 2e Reeks, 60 (1948), 291-316.
- Brink, H. J. van den, *Het kasteel Stoutenburg nabij Amersfoort, met 6 platen* (folio), Amsterdam 1866.
- Enklaar, D. Th., *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJssel gedurende de regering van bisschop David van Bourgondië 1456-1496* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr. 8), Utrecht 1922.
- Enklaar, D. Th., *De vorming van de Stichtsche maarschalksambten, Tijdschrift voor Geschiedenis*, 45, 1930, 360-373.
- Goede, A. de, *Eemland*, Enkhuizen 1944.
- Halbertsma, H., *Zeven eeuwen Amersfoort*, z.j., z.pl. [Amersfoort 1959].
- Heek JHzn., J. H. A. & A. P. van S(chilfgarde), *De Doornenburg*, s.l., s.a. [1965].
- Hoek, C., *Kastelen binnen de hoge heerlijkheid Putten, Berichten ROB* 12-13, 1962-1963, 471-490.
- Hoek, C., *De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondgebied, Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift* 4, 1972, 201-239.
- Hovy, J., *De stedelijke autonomie van Amersfoort in de middeleeuwen, Jaarboek Oud-Utrecht* 1962, 27-70.
- Hovy, J., *De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259, Spiegel der Historie* 4, 1969, 1-48.
- Iterson, W. van, *Open huizen en ridderhofsteden in het Nedersticht, Jaarboek Oud-Utrecht* 1954, 62-108 en *Jaarboek Oud-Utrecht* 1955, 81-115.
- Janssen, H. L., *Het kasteel Vreeland* [Ms.], Utrecht 1973.
- Janssen, H. L., *De opgraving van het kasteel van Vianen, in voorbereiding*.
- Keen, M. H., *The Laws of war in the late middle ages*, London-Toronto 1965.
- Maris, A. J., *Eemnes, Rechtsgeschiedkundige ontwikkeling van gemeente en waterschap*, Utrecht 1947.
- Maris, A. J., *Van voogdij tot maarschalksambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht*, Utrecht 1954.
- Maris, A. J., *Leenheer en leenman in betrekking tot het leengoed in de late middeleeuwen, Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht* 12, 1960-1965, 127-163.
- Muller Fzn, S. (ed.), *Schetsen uit de Middeleeuwen I*, Amsterdam 1900.
- Post, R. R., *De verkiezing en benoeming van bisschop Jan van Arkel 1340-1342, Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 2e reeks, 2, 1932, 79-95.
- Post, R. R., *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr. 19), Utrecht 1933.
- Rootselaar, W. F. N., *Amersfoort 777-1580* (2 dln), Amersfoort 1878.
- Rutgers, C. A., *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht* (diss.), Groningen 1970.
- Schmedding, L. C. M., *De regering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (diss.), Leiden 1899.
- Zilverberg, S. B. J., *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en Utrecht (1427-1496)* (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, nr. 24), Groningen 1951.

Literatuur

- Aa, A. J. van de, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* (13 dln), Gorinchem 1839-1851.
- Beaufort, R. F. P. de & H. M. van de Berg, *De Betuwe. Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, III. De Provincie Gelderland, 1e stuk*, 's-Gravenhage 1968.

Lijst van kasteleins

* = datum van aanstelling

De spelling van de namen is die van de eerste vermelding. Bij de bronnen is verwezen naar de oorspronkelijke tekst alsmede de (vaak onvolledige) tekstuitgaven. In het geval van een goede teksteditie is met de vermelding hiervan volstaan.

<i>Jaar</i>	<i>Kasteleins</i>	<i>Gekoppeld met</i>	<i>Aard</i>	<i>Bronnen</i>
1323	Johannes de Bare?	Schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding?	RAU, BA, Inv.nr. 398-2
1325-1340	Arnd van Yselsteyne * 1 maart 1325	Schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding	Muller (ed.) 1889-1891, nrs. 22-25, 66, 238-239, 245-246, 255-256, 477-478, 486, 491, 498, 504-508; Berkelbach (ed.) 1937, nr. 820, 993, 1244, 1286; Maris 1954, 111-116.
1341	Johan, here van Erkel	Schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding	Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 627-628; Maris 1954, 111-116.
1346-1349	Henric van Vyanen	Schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding	Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 705, 759-760.
1349-1352	Johan van Culenborch, heer van Woudenberg * 8 jan. 1349	Schoutambt van Amersfoort en Eemland minus het afgesplitste gerecht van der Eem.	Verpanding	Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 759-760.
1352	Dezelfde	Niet gekoppeld met het schoutambt van Amersfoort en Eemland	Verpanding	RAU, BA, Inv.nr. 378
1369	Alof van Virnenborch	'Scoute ambacht in Eemlant' (= waarschijnlijk maarschalksambt van Eemland)	Verpanding	RAU, BA, Inv.nr. 461
Tussen 1364-1371	Stephanus de Nyeuvelt?	Maarschalksambt van Eemland	Verpanding?	Bruch (ed.) 1973, 334; Matthaeus (ed.) 1698(2), 842.
1379	Steven van Zuylen (van Nyevelt) (ws. dezelfde als hierboven), * 26 maart 1379	Maarschalksambt van Eemland		RAU, Archief Dom, inv.nr. 3395; Matthaeus (ed.) 1689, 115-116.
1380-(1383?)	Evert Goedscalce * 30 april 1380	Maarschalksambt van Eemland	Verpanding?	RAU, Archief St. Marie, inv.nr. 2279; GAU, Archief Stad, inv.nr. 30, fol. 134vso; Matthaeus (ed.) 1698(2), 350.
1383-?	Willam van Groene- woude * 23 juni 1383	Maarschalksambt van Eemland	Verpanding?	RAU, BA, inv.nr. 379; De Goede 1944, 136-137; GAU, Archief Stad, inv.nr. 30, fol. 134vso; Matthaeus (ed.) 1698(2), 350.
vóór 1393 1393	Jacob van Nyevelt Jacob van Nyevelt * 14 april 1393	In elk geval vanaf 14 april 1393 maarschalkambt van Eemland niet meer gekoppeld aan kasteleinschap van Stoutenburg maar aan dat van Ter Eem		RAU, Archief St. Pieter, inv.nr. 1205; RAU, Archief Oudmunster, inv.nr. 2620.
1408-1427	Herman van Steenre			Heeringa (ed.) 1926-1932, II, 34, 35, 42, 44-48; I, 305; RAU, BA, inv.nr. 371, 83; inv.nr. 475, fol. 78-79vso; inv.nr. 372-I, fol. 46vso; GAU (Raadsdagelijks boek), inv.nr. 13, fol. 14.

1427-1457	Frederik van Steenre * 9 okt. 1427 (aanstelling voor 12 jaar)		RAU, BA, inv.nr. 372-I, fol. 46vso-47; inv.nr. 3-I, fol. 82-82vso; inv.nr. 373, fol. 11vso; RAU, Archief Dom, inv.nr. 1-5; Heeringa (ed.) 1926-1932, I, 305, 341, 364.
1457-1473	Rutger Jacob Geritssoen * 23 maart 1457 (voor 10 jaar)	Verpachting	RAU, BA, inv.nr. 373, fol. 11vso-12vso; fol. 172.
1473-1478	Peter Jacob Geritssoen * 4 maart 1473 (voor 6 jaar)	Verpachting	RAU, BA, inv.nr. 373; fol. 11vso-12, 172; inv.nr. 157.
1478-?	Wouter van der Rijt * 10 dec. 1478 (voor 6 jaar)	Verpachting	RAU, BA, inv.nr. 157.
1495	Willem de Wijse (vermeld als 'castelleyn tot Stoutenborch')		RAU, BA, inv.nr. 4, fol. 346.
vóór 1512 1512-?	Willem van Bijler Willem van Bijler (Verlenging pachttermijn voor 12 jaar vanaf 11 juni 1514)	Verpachting Verpachting	VORG (ed.) 1872, 405. VORG (ed.) 1872, 405.

Tabel 1. In de rekeningen genoemde gebouwen en vertrekken

Hoofdburcht?			Moeder Camer	1377-78
gebouwen			Tieghelen camer	
			Nye Camer	1408-09
	zale, zael	1328-29 1331-32 1377-78	Voorburcht?	
	Groete zaele	1333-34	Huzinghe int voerborcht	1333-34
	steenhuse	1330-31	Torfscure	1328-29
	oversten huus	1333-34	rosmolen	1328-29
	principael huese	1457	bottelryen, butterie	1377-78, 1408-09
vertrekken			Bruggen en poorten	
	Coeken, koken	1377-78, 1408-1409	Overster brugghe	1330-31
	mins heren camer	1333-34	Nederster brugghe	1331-32
	Heren . . . Mottoen sijn camer	1377-78	Die brugghe	1334-36
			Poort	1408-09